

**БАЧЕННЯ ІДЕЇ СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНСЬКИМИ МИСЛИТЕЛЯМИ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.****VISION OF THE IDEA OF SOVEREIGNTY BY UKRAINIAN THINKERS
OF XIX AND XX CENTURIES**

Губа Р.М., викладач кафедри права
ЗВО «Університет Короля Данила»
ORCID ID: 0009-0004-0807-436X

Актуальність статті полягає в тому, що ідея суверенітету є наскрізною ідеологією української державно-правової думки XIX – XX ст. і безпосередньо асоціюється з процесом відродження національної держави. Суверенітет, як ключове поняття політико-правової науки, охоплює ідеї самостійності, унітарності та повної юридичної здатності нації створювати власні закони і управляти собою. В українській державно-правовій думці, суверенітет часто використовувався паралельно з поняттям соборності. Для українських мислителів XIX – початку XX ст., суверенітет розглядався як необхідна умова для забезпечення національних прав і збереження культурної самобутності в умовах зовнішньої залежності та відсутності власної держави. У статті розкрито підходи до трактування ідеї суверенітету представниками різних напрямків української державно-правової думки XIX – початку XX ст. ми початком формування ідеї суверенітету в середовищі українців вважаємо середину XVII ст., але справжнього змісту вона набула в умовах активізації національного руху XIX ст., коли зріс інтерес до національної історії, традицій, мови і культури, державного минулого. Саме в XIX ст. ідея суверенітету почала розумітися як умова відродження державності. В розвитку української державно-правової думки XIX – середини XX ст. ми виділяємо «світоглядний», «політичний» та «ідейний» етапи впродовж яких і відбувалася диференціація змісту ідеї суверенітету. Доведено, що поширення ідеї суверенітету відбувалося в межах концепції автономізму, а одним із перших українських мислителів, хто апелював до цієї ідеї був М. Драгоманов. Також ідея суверенітету була притаманна й М. Грушевському, але він розумів її винятково, як концепцію забезпечення національних прав і свобод в межах автономії чи федерації. В програмах українських політичних партій ідея суверенітету, хоч і була присутньою, але мала досить абстрактний характер і не визначалася як практична самоціль. Більше того, політичні програми партій не передбачали кроків досягнення суверенітету. Аргументовано, що загальну світоглядну парадигму, що державний суверенітет є ключовою умовою існування нації, сформував М. Міхновський, але в працях В. Липинського, Д. Донцова, С. Томашівського, вона набула нового виразного значення. Для представників консервативної течії (В. Липинський, С. Томашівський) та ідеологів націоналізму (Д. Донцова, М. Сціборського) суверенітет був аналогом незалежності, що повністю відповідає сучасному розумінню цього поняття.

Ключові слова: державно-правова думка, суверенітет, автономізм, соборність, консерватизм, правові ідеї, М. Міхновський.

The relevance of the article lies in the fact that the idea of sovereignty is a through-and-through ideologue of the Ukrainian state-legal thought of the 19th - 20th centuries. and is directly associated with the process of national state revival. Sovereignty, as a key concept of political and legal science, encompasses the ideas of independence, unitary and full legal capacity of the nation to create its own laws and govern itself. In the Ukrainian state-legal thought, sovereignty was often used in parallel with the concept of sobornosti. For Ukrainian thinkers of the 19th and early 20th centuries, sovereignty was considered a necessary condition for ensuring national rights and preserving cultural identity in conditions of external dependence and the absence of one's own state. The article reveals the approaches to the interpretation of the idea of sovereignty by representatives of different trends of Ukrainian state and legal thought of the nineteenth and early twentieth centuries. We consider the mid-seventeenth century to be the beginning of the formation of the idea of sovereignty among Ukrainians, but it acquired its true meaning in the context of the intensification of the national movement of the nineteenth century, when interest in national history, traditions, language and culture, and the state past increased. It was in the nineteenth century that the idea of sovereignty began to be understood as a condition for the revival of statehood. In the development of Ukrainian state and legal thought of the nineteenth - mid-twentieth centuries, we distinguish between the "worldview", "political" and "ideological" stages during which the content of the idea of sovereignty was differentiated. It is proved that the spread of the idea of sovereignty took place within the concept of autonomy, and one of the first Ukrainian thinkers to appeal to this idea was M. Dragomanov. The idea of sovereignty was also inherent in M. Hrushevsky, but he understood it exclusively as a concept of ensuring national rights and freedoms within the framework of autonomy or federation. In the programs of Ukrainian political parties, the idea of sovereignty, although present, was rather abstract and was not defined as a practical end in itself. Moreover, the political programs of the parties did not provide for steps to achieve sovereignty. It is argued that the general worldview paradigm that state sovereignty is a key condition for the existence of the nation was formed by Mikhnovsky, but in the works of V. Lypynsky, D. Dontsov, and S. Tomashivsky, it acquired a new distinct meaning. For the representatives of the conservative trend (V. Lypynsky, S. Tomashivsky) and nationalist ideologues (D. Dontsov, M. Sciborsky), sovereignty was analogous to independence, which fully corresponds to the modern understanding of this concept.

Key words: state and legal thought, sovereignty, autonomy, conciliarism, conservatism, legal ideas, Mikhnovsky.

Постановка проблеми. Ідея суверенітету є наскрізною ідеологією української державно-правової думки XIX – XX ст. і безпосередньо асоціюється з процесом відродження національної держави. Суверенітет, як ключове поняття політико-правової науки, охоплює ідеї самостійності, унітарності та повної юридичної здатності нації створювати власні закони і управляти собою. В українській державно-правовій думці, суверенітет часто використовувався паралельно з поняттям соборності. Для українських мислителів XIX – початку XX ст., суверенітет розглядався як необхідна умова для забезпечення національних прав і збереження культурної самобутності в умовах зовнішньої залежності та відсутності власної держави.

Важливо зазначити, що суверенітет був кінцевою метою не лише прихильників ідеї незалежності, але й тих, хто підтримував концепцію автономізму. У рамках авто-

номістських поглядів, українські мислителі намагалися досягти широкої автономії в межах Російської та Австро-Угорської імперій, а сама автономія розглядалася як передхідний етап до повного суверенітету.

Ідея суверенітету також мала вирішальне значення для розвитку правової думки, оскільки передбачала формування власної правової системи, яка б відображала національні інтереси та цінності. У цьому контексті, українські інтелектуали XIX – початку XX століття підкреслювали необхідність поєднання політичних і правових аспектів боротьби за відновлення національної держави.

Крім того, дослідження основних течій державно-правової думки XIX – початку XX ст. важливе для усвідомлення глибини змісту ідеї суверенітету, що властивий сучасній українській політичній і правовій думці. Адже, відстоюючи суверенітет у минулому, українські мисли-

телі заклали підґрунтя для сучасних процесів державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Позитивним моментом в українській правовій науці, є зростання інтересу до історико-правових досліджень і особливо концепцій державотворення XIX – початку XX ст. Особливий інтерес серед науковців викликають ідеї соборності, націократичної держави, для яких ідея суверенітету була основоположною. Одночасно, цілий ряд питань, як для прикладу, порівняння підходів до трактування ідеї суверенітету в середовищі українських мислителів XIX – початку XX ст. є не дослідженими, або не структурованими.

Загальною методологічною основою нашого дослідження стали праці Я.Богіва, В.Капелюшного, М.Кармазіної, В.Ковальчука, О.Любовець, С.Приходько, М.Саракуци та ін.

Метою дослідження є розкриття і порівняння підходів до трактування ідеї суверенітету представниками різних напрямків української державно-правової думки XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Розкриваючи теоретичні підходи до ідеї суверенітету, власно конкретизувати зміст цього поняття, адже в XIX – на початку XX ст. мислителі вкладали в нього інший від сучасного зміст. Якщо сьогодні суверенітет – це «верховенство державної влади всередині країни та її незалежність і рівноправність у зовнішньополітичній сфері» [3], то століття тому, суверенітет був синонімом політичної незалежності.

Як правове поняття суверенітет, вперше ввійшов у обіг у другій половині XVI ст. Його популяризували французькі мислителі, зокрема Жан Боден, який у праці «Шість книг про республіку», запропонував розуміти суверенітет, як «абсолютну і постійну владу, яка належить державі...» [2, с. 158]. Як ідею особистої свободи людини, суверенітет трактував Ш.-Л. Монтеск'є [10, с. 785]. Також ідею суверенітету активно розвивав німецький філософ Е.Кант. Він запропонував концепцію народного суверенітету, який на його думку досягався шляхом розмежування гілок влади [10, с. 785]. Пізніше, інший німецький правник К. Шмітт, поняття суверенітету розглядав у контексті ідеї автономізму і трактував його, як право автономних регіонів розвивати власну правову систему в межах федеративних держав [11].

Початком формування ідеї суверенітету в середовищі українців, прийнято вважати середину XVII ст., час найбільшого розвитку Гетьманщини, як держави [3]. Попри існування цілої когорти козацької старшини, яка займала самостійницькі позиції – бажання утвердити власну державу, яка не підпорядковувалася ані Речі Посполитій ані Московській державі. Однак, слід констатувати, що тоді ці ідеї не були популярними чи переважаючі. На нашу думку, навіть для Б.Хмельницького, ідея державного суверенітету була аморфною, адже гетьман в своїх державницьких устремліннях не виходив далі ідеї автономізму.

Пізніший розвиток ідеї суверенітет пов'язаний з активізацією національного руху XIX ст. в умовах якого окрім інтересу до національної історії, традицій, мови і культури, зріс інтерес до державного минулого, а ідея суверенітету в цьому випадку, була ключовою умовою відродження державності. Однак подібна правова ідея пройшла тривалу еволюцію впродовж XIX – початку XX ст. і розумілася по різному представниками окремих течій в державно-правовій думці.

На нашу думку, доцільно здійснити як хронологічну так і змістову структурування української державно-правової думки. Вважаємо за доцільність виокремити три ключові етапи в продовж яких відбулося утвердження ключових правових ідеологем, які власне і визначали зміст визвольних змагань. Так, перший етап розпочався в 1830-х рр. і тривав до 1890-х рр. Його на нашу думку можна кваліфікувати, як «світлоглядний», адже починаючи від «Руської трійці» в Галичині та Кирило-Мефодіївського товари-

ства в Наддніпрянщині почали формувати ідеї, що згодом рівно однаково лягли в основу федералістичної і соборницької концепції держави. Другий етап тривав з 1890-х рр. до періоду Національно-демократичної революції. Цей етап ми пропонуємо трактувати, як «політичний», адже теоретичні ідеї розуміння держави набули чітких політичних форм і виразів у програмах українських партій, а відтак реалізувалися практично в умовах революції. На цьому етапі відбувається розмежування між федеративно-автономістською та соборницькою течією. Остання, хоч і не була популярною, стала середовищем в якій ідея суверенітету набула сучасного розуміння. Власне, третій, «ідейний» етап, розпочався після поразки визвольних змагань 1921 р. і хронологічно тривав до середини XX ст. Особливістю цього етапу було розмежування соборницької течії на дві паралельні – консервативно-монархічну і власне соборницько-націократичну. При цьому, існували й ідеї автономізму, але вони не були популярними. Важливо зауважити, що в межах цих етапів ми не розглядаємо радянську державність, адже формально УСРР, а з 1936 р. УРСР володіла суверенітетом в межах союзної держави, але ці суверенні права були умовними.

Характеризуючи кожен з трьох течій української державно-правової думки, слід звернути увагу на наступні закономірності. Поширення ідеї суверенітету відбувалося в межах концепції автономізму. Одним із перших українських мислителів, хто апелював до суверенітету був М.Драгоманов. Так, мислитель, апелюючи до ідеї Ж.-Ж. Руссо, про принцип народного суверенітету, вважав, що основою розвитку держави мають бути права людини і громадянина [7, с. 358]. В цьому контексті, можуть бути цікавими такі слова мислителя, що «...без свободи особистої і гуртової (національної) притуплюється дух, марніють сили, взагалі зупиняється людська культура. А найгірше з усього, це неволя слова й думки, бо вона мішає людям гуртуватися і один одного усвідомлювати» [5, с. 4-5]. Як наслідок, можна погодитися з думкою українських вчених, що М.Драгоманов не вірив у політичну зрілість українців, а був переконаний, що країна «народ якої поневолений іншими націями, боротьба за особисті права тісно переплітається з відстоюванням національних прав» [7, с. 358].

Схожою до М.Драгоманова думки дотримувався й І.Франко. В творі «Свобода і автономія», він вказував, що ключовою метою українців, як окремого народу має бути «повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на цій основі автономія національності» [15, с. 363].

Ідея суверенітету була притаманна й М.Грушевському, але він розумів її винятково, як концепцію забезпечення національних прав і свобод в межах автономії чи федерації. Саму потребу суверенітету, М.Грушевський трактував як послідовне й логічне завершення потреб національного розвитку та самовизначення будь-якого народу [3].

Назагал, в межах федералістично-автономістської концепції держави, в останній третині XIX ст. утвердилася ідея суверенітету, як набору прав суб'єкта федерації. Це можна пояснити кількома причинами. По-перше, українські мислителі досліджуваного періоду, перебуваючи насамперед під впливом ідеї М.Драгоманова, не вважали за доцільність проголошення незалежної держави. Їх ціллю було проголошення національно-територіальної автономії і розвиток суверенітету останньої в межах широкої федерації. По-друге, навіть досягнення певного ступеня автономії було для українського національного руху кінця XIX ст. перемогою, а автономія була одним із кроків до суверенітету. По-третє, акцентування уваги на потребі політичної єдності етнічних українських земель, поняття суверенітету безпосередньо асоціювалося зі способом формування етнічної нації.

З початком «політичного» етапу української державно-правової думки формується дві паралельні парадигми

відродження національної держави – самостійницька (соборницька) і власне федералістично-автономістська. Важливо, що для кожної з них ідея суверенітету й надалі залишається ключовою.

Першою політичною силою, в програмі якої ідея суверенітету набула сучасного значення, варто вважати напівтаємне товариство «Братство тарасівців». Це не була класична політична партія, але її члени М. Міхновський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, сформуvalи чітку політичну програму, яка в тому числі передбачала досягнення суверенітету [6, с. 201]. Так у програмному документі «Братства тарасівців» «Декларація віри молодих українців», вказувалося: «Самостійна суверенна Україна; соборна й неподільна, від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними, без пана і хама, в будучому без класової боротьби» [1]. В цьому випадку поняття суверенітету безпосередньо використовувалося як синонім незалежності.

Зі створенням класичних політичних партій початку ХХ ст. ідея суверенітету набула ще більшого поширення і використовувалася в двох значеннях – правові гарантії широких національно-політичних прав (для більшості політичних сил) і власне незалежності та соборності (критично малої маси української інтелігенції, що підтримувала ідею М. Міхновського).

Аналіз розвитку ідеї суверенітету в політичних програмах українських партій початку ХХ ст. виявляє декілька закономірностей. Однією з них є та, що в цей період національний суверенітет не виступав окремою метою, що пояснюється переважанням ідей автономізму та федералізму. Прихильниками суверенітету були політичні партії, що висували гасла соборності. Для прикладу, поняття соборності використовується в політичній програмі створеної 1899 року у Львові Української національно-демократичної партії. Лідери партії Ю. Романчук, К. Левицький, М. Грушевський та І. Франко, не зважаючи на те, що дотримувалися різних ідеологічних переконань, все ж зійшлися на ідеї кінцевої боротьби партії за створення «соборної незалежної України», де «український народ був би об'єднаний у єдиний національний організм на засадах політичної та культурної самостійності» [8, с. 96]. Однак, ідея суверенітету не була першочерговою ціллю. Це була так звана «програма максимум», досягнення якої могло відбутися внаслідок утвердження спершу широкої автономії, зростання рівня політичної самосвідомості населення, а відтак і суверенітету.

Для всіх українських партій, в тому числі й для Револьюційної української партії, в якій брошура М. Міхновського «Самостійна Україна» була програмним документом і навіть для Української народної партії, було властивим відсутність конкретних планів щодо досягнення суверенітету. Соборність виступала своєрідною ідеєю, яка мала консолідувати суспільство, однак чіткі організаційні механізми її досягнення, були відсутні. Навіть у програмній брошурі створеної М. Міхновським Української демократичної партії «Чого нам треба домагатися? Лист до селян», чітко зазначалося, що досягнення національного суверенітету було тільки перспективою за умови неспроможності реалізації ідеї автономії в складі імперії Романових [8, с. 45]. В цьому випадку, можна спостерігати відсутність теоретичного розуміння змісту поняття суверенітету.

Отже, в програмах українських політичних партій ідея суверенітету, хоч і була присутньою, але мала досить абстрактний характер і не визначалася як практична мета. Більше того, політичні програми партій не передбачали кроків досягнення суверенітету. Такий стан справ є свідченням того, що ідея суверенітету розвивалася поступово, проходячи етапи від автономістських поглядів до соборницьких.

Окрему увагу в контексті розвитку ідей суверенітету доцільно приділити подіям Національно-демократичної рево-

люції 1917-1921 рр. У той час ідея суверенітету стала основою політичної та правової думки, що знайшло відображення в діях і рішеннях Центральної Ради, гетьманського уряду Павла Скоропадського, та Директорії УНР. Основним досягненням цього періоду було проголошення Української Народної Республіки (УНР) і закріплення її державного суверенітету в IV Універсалі Центральної Ради. Універсал став першим нормативним документом, в якому поняття суверенітету ототожнювалося з державною незалежністю. В тексті зокрема йшлося: «Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу» [14].

Отже, продовж 1917-1921 рр. ідея суверенітету, хоч і була теоретично закладена, на практиці не змогла отримати належної реалізації через організаційні, військові та політичні помилки, що врешті-решт призвело до втрати незалежності України в цьому історичному періоді.

Після поразки визвольних змагань, розпочався третій, так званий «ідейний» етап розвитку української державно-правової думки для якого було властивим домінування ідеї соборності і національної держави, але саме поняття «суверенітет» використовувалося мислителями того часу мало.

Загальною світоглядною парадигмою, що державний суверенітет є ключовою умовою існування нації, сформував М. Міхновський, але в працях В. Липинського, Д. Донцова, С. Томашівського, вона набула нового виразного значення.

Важливо, що ідеологи консерватизму і націоналізму, по різному бачили ідею суверенітету. Власне консерватори і їх лідер В. Липинський запропонували одну із концепцій державного суверенітету, яка полягала в апелюванні до потреби утворення конституційної монархії, як універсальної форми державного устрою [9, с. 162]. Пізніше ця ідея розвинулася в умовах існування Української держави гетьмана П. Скоропадського. Останній, на відміну від Центральної Ради, розвивав концепцію не національно-територіальної автономії, а територіального суверенітету. В цьому випадку поняття суверенітету було безпосереднім аналогом незалежної держави в межах етнічних українських земель. В контексті зазначеного, гетьман П. Скоропадський, особисто долучався до дипломатичних переговорів з представниками Криму і Кубані, з питання їх включення до складу Української держави.

У 1920-1930-х рр. власне бачення ідеї суверенітету запропонував один з ідеологів українського консерватизму С. Томашівський. Він розглядав суверенітет як невід'ємну ознаку державної незалежності та права народу на самовизначення. С. Томашівський підкреслював, що суверенітет є фундаментальним принципом державотворення, який визначає здатність нації до самостійного ухвалення рішень у внутрішніх і зовнішніх справах без втручання зовнішніх сил. С. Томашівський вважав, що український народ, як окрема нація, має право на реалізацію суверенітету через створення власної держави, яка відстоюватиме його інтереси. Водночас він визнавав важливість збереження історичної та культурної ідентичності, що було ключовим для легітимізації суверенітету [13, с. 42]. У контексті ідеології консерватизму, С. Томашівський також наголошував на ролі традиційних інститутів у забезпеченні стабільності держави. Його бачення суверенітету було тісно пов'язане із захистом національних інтересів та уникненням радикальних змін, що могли б поставити під загрозу цілісність держави.

Погляди С. Томашівського були найбільш близькими до ідей теоретиків українського націоналізму, зокрема Д. Донцова та М. Сціборського. Власне Д. Донцов, розглядав суверенітет як абсолютну й неподільну владу нації над своєю територією та долею. Д. Донцов підкреслював, що національна суверенність повинна бути заснована на волі до боротьби за незалежність і готовності захищати свої національні інтереси будь-якими засобами. Він вважав, що лише

через безкомпромісну боротьбу за незалежність українська нація зможе досягти справжнього суверенітету, вільного від будь-якого зовнішнього втручання [4, с. 104]. Суверенітет, за Д.Донцовим, не є лише юридичною конструкцією, а в першу чергу проявом національної сили і волі.

Інший відомий ідеолог націоналізму, зокрема автор концепції націократичної держави М. Сціборський, трактував суверенітет як вираз волі нації, що реалізується через національну державу, яка виступає інструментом гармонізації інтересів різних соціальних груп. У його баченні суверенітет є не лише політичним, але й соціальним феноменом, що передбачає організацію держави на основі принципів корпоративізму та колективної відповідальності. М.Сціборський підкреслював, що суверенітет нації в націократії забезпечується шляхом концентрації влади в руках національної еліти, яка діє в інтересах

всього народу, а не окремих політичних груп чи класів. Він також вважав, що суверенітет держави повинен бути спрямований на забезпечення розвитку та процвітання нації як органічного цілого [12, с. 84].

Висновки. Таким чином, в українській державно-правовій думці, одним із ключових понять була ідея суверенітету, зміст якої по різному трактувався представниками федеративно-автономістської, консервативно-монархічної та соборницько-націократичних течій. Навіть для прихильників автономії Д. Драгоманова і М. Грушевського суверенітет був сукупністю прав, які гарантували окремий статус етнічних українських земель. Для представників консервативної течії (В.Липинський, С.Томашівський) та ідеологів націоналізму (Д. Донцова, М. Сціборського) суверенітет був аналогом незалежності, що повністю відповідає сучасному розумінню цього поняття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Profession de foi молодих українців 1893 (Символ віри для молодих Українців). URL: http://nbuviap.gov.ua/asambleya/symvol_viry_1893_programa_bratsva.php.
2. Боден Ж. Шість книг про республіку: хрестоматія «Історія вчень про право і державу» / укладач і заг. ред. Г. Г. Демиденко. Х. : Право, 2005.
3. Капелюшний В. П. Державний суверенітет. Енциклопедія Сучасної України / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Желязняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. URL: <https://esu.com.ua/article-26188>
4. Донцов Д. Підстави нашої політики. Нью-Йорк, 1957. 220 с.
5. Драгоманов М. Історія політичних думок. Яворів: Самоосвіта, 1933. 56 с.
6. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України, 1998. 350 с.
7. Ковальчук В. Б., Богів Я.С. Ідея народного суверенітету в українській політико-правовій думці кінця XIX – першій чверті XX ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2015. № 813. С. 356-362.
8. Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917-1920 років: Монографія. К., 2005.
9. Приходько С. Модель політичної системи В.Липинського. *В'ячеслав Липинський в історії України*. К., 2002. С. 162–163.
10. Саракуца М. О. Поняття та зміст державного суверенітету: визначення, становлення, розвиток. *Форум права*. 2010. № 4. С. 784-791.
11. Стандратюк Д. Особливості концептуального осмислення політичного в теоретичному підході Карла Шмітта. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 18. С. 379-385. URL: http://www.fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/18_2018/56.pdf
12. Сціборський М. Націократія. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. 112 с.
13. Томашівський С. Під колесами історії. Нариси і статті. Берлін: Українське слово. 1922. 108 с.
14. Універсал Української Центральної Ради (IV). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-18#Text>
15. Франко І. Я. Свобода і автономія. *Антологія української юридичної думки: в 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Т. 4. К.: Юридична книга, 2003. С. 353–363.*